

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024 | 2. SZÁM
LXVI. ÉVFOLYAM

Csermelyi József
Gosztonyi János püspök hamis oklevele?

Fóti Miklós
A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században

Sz. Simon Éva
Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár

Gebei Sándor
A *Pragmatica Sanctio* törvényerőre emelése
az Erdélyi Fejedelemségben

Ana Biočić
Egyház és állam a 19. századi Horvátországban

Erős Vilmos
Mályusz Elemér szellemtörténeti 19. százada

Neuspiller Ferenc
Földgáz vagy szankciók?
Az olasz–szovjet kapcsolatok a kis hidegháború idején

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, † OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2024-es évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVI. évfolyam, 2024. 2. szám

TANULMÁNYOK

Csermelyi József Gosztonyi János püspök hamis oklevele?	189
Fóti Miklós A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században	201
Sz. Simon Éva Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár. Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül	221
Gebei Sándor A <i>Pragmatica Sanctio</i> törvényerőre emelése az Erdélyi Fejedelemségben	243
Ana Biočić Egyház és állam a 19. századi Horvátországban	261
Erős Vilmos Történelem és filozófia. Mályusz Elemér szellem- történeti 19. százada. Forrásközlés és interpretáció	273
Neuspiller Ferenc Földgáz vagy szankciók? Az olasz–szovjet kapcsolatok a kis hidegháború idején	293
MEGEMLEKEZÉS	
Kaposi Zoltán Orosz István (1935–2024)	315

TÖRTÉNELEM, FILOZÓFIA ÉS ANTISZEMITIZMUS MÁLYUSZ ELEMÉR SZELLEMTÖRTÉNETI 19. SZÁZADA

Forrásközlés és interpretáció

ERŐS VILMOS

HISTORY, PHILOSOPHY AND ANTI-SEMITISM
THE 19TH CENTURY'S INTELLECTUAL HISTORY OF ELEMÉR MÁLYUSZ
Source Publication and Interpretation

This publication is based on a lecture by Elemér Mályusz, presumably given in the early 1930s. The introduction to this publication clarifies the circumstances of the lecture. The topic of Mályusz's lecture is the history of the 19th century, which he consciously approaches from an intellectual history perspective, pointing out the importance of romanticism, positivism and liberalism in the context of the period. As the introduction points out, Mályusz's other related works emphasise the negative role of Judaism in 19th century social history, which significantly detracts from the essentially positive and engaging message of what he said here.

Keywords: intellectual history, anti-semitism, romanticism, positivism, liberalism, 19th century

Mályusz Elemér az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek első felében Melich János felkérésére előadás-sorozatot tartott középiskolai tanároknak az újkori magyar történelem legfontosabb kérdéseiről.¹ Az előadások egyik fő jellegzetessége, hogy Mályusz a szellemtörténet jegyében ad összefüggő képet erről a korszakról. Tegyük hozzá, hogy valamivel később a szellemtörténetet jelöli meg egyfajta hitvallásaként a szegedi egyetemre történő nyilvános rendes tanári kinevezésekor tartott előadásában is.² Mályusz szellemtörténetről való átfogó felfogását e sorok szerzője egy nagyobb tanulmányban elemzi, azonban ennek egyfajta előtanulmányaként érdemesnek tartja közzétenni Mályusz 19. szá-

Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Középkori, Kora újkori Magyar Történeti és Segédtudományi nem önálló Tanszék.

- 1 Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések*. [Szerk. Soós István.] Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Elbeszélő Források) 213–214.; Melich János levele Mályusz Elemérhez. 1927. május 21. Magyar Tudományos Akadémia. Könyvtár és Információs Központ. Kézirattár (= MTA KIK Kt.) Ms. 6547/154.
- 2 Mályusz Elemér: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. *Széphalom* 4 (1930) 295–300. Újból megjelent Mályusz Elemér: *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. [Szerk. Soós István.] Bp., 2003. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 30) 467–472. A következőkben az utóbbi oldal-számait idézem.

zadra vonatkozó két előadásának egyikét, amely jelentős tekintetben árnyalja az újjal foglalkozó történetíró eddigi ismert képét.³

Mályusz szellemtörténettel összefüggő elméletei az 1920-as évek második felére, tehát majdhogynem a történetész pályafutásának kezdetére nyúlnak vissza. Ennek a szellemtörténet jegyében fogant „öneszmélési” folyamatnak az első jelentősebb darabja a szegedi előadásainak bevezetése, amely egy kifejezetten szellemtörténeti folyóiratban, a Zolnai Béla által szerkesztett *Széphalomban* jelent meg 1930-ban.⁴ Előadásának ezt a címet adta: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásában. Mályusz itt világosan kifejti – többek között Dilthey-re és Troeltschre hivatkozva, rájuk nyíltan vagy áttételesen utalva –, hogy legfontosabb „irányelve”, tehát vezető gondolata a magyar történelem tanulmányozásánál a „világnézetek” szerepének vizsgálata.⁵ Dilthey nyomán tehát a történelem fő mozgatórugójának egyértelműen a világnézetek kialakulását, megformálódását, fejlődését, egymással a vezető szerepért folytatott harcát és küzdelmét tartja.⁶ Troeltsch hatása a relativizmus problémája, amelyet Mályusz is a historizmus egyik leginkább nyomasztó következményének tart. Mályusz a világnézetek sorában említi az orosz – bolsevik – világnézetet is, s egyetemi tevékenységének egyik nyilvánvalóan elemi célja az ezzel szembeni harc, küzdelem.⁷

Mályusz mindezen hitvallás, *ars poetica* nyomán tartotta meg mind egyetemi előadásait például a gótikáról, felvilágosodásról, mind pedig a középiskolai tanároknak szóló előadás-sorozatát is.⁸ Ezeknek az az egyik jellegzetessége, hogy a szellemtörténeti kategóriákat, azaz a világnézeteket, azok változásán, egymással folytatott küzdelmén alapuló felfogását társadalomtörténeti megközelítéssel egészítette ki, sőt egyenesen mindenek társadalomtörténeti alapra helyezését követelte és kísérte meg. Egyik legfontosabb ezzel kapcsolatos megállapítása például az, hogy a köznemesség 15. századi és 16. század eleji vezető szerepe után a 17. században a főnemesség hatalma került ismét előtérbe, s ez a társadalmi háttére a szerinte reakciós barokknak a 17–18. századi Magyarországon.⁹ A felvilágosodás sajátos szociológiai támasza a 18. század második felében és végén ismét megerősödő köznemesség volt, amely a modern polgári, európai értékeket tükröző reformoknak is társadalmi bázisa lehetett.¹⁰

Lényegileg a szellemtörténeti kategóriák, leginkább a világnézet-tan (*Weltanschauungslehre*), illetve a világnézetek változásáról, egymással folytatott harcáról és szembenállásáról vallott felfogás határozta meg és szorította keretek közé Mályusznak a 19. századról

3 MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. 1–15.

4 Mályusz: *Visszaemlékezések, 227–232.*

5 Mályusz: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál, passim.

6 Kornis Gyula: *Dilthey történetiszemlélete.* Bp., 1913.

7 Mályusz: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál, 467.

8 Mályusz Elemér: *A történettudomány mai kérdései. A Dunamelléki Református Egyházkerület tanárainak első összejövetelén tartott előadás.* Kecskemét, 1936. 11.; MTA KIK Kt. Ms. 6547/160. 161.

9 MTA KIK Kt. Ms. 6547/155.; Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában.* [Szerk. Soós István.] Bp., 2002. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok.)

10 Mályusz Elemér: *A reformkor nemzedéke. Századok 57–58 (1923–1924) 17–75.* [Újából megjelent in: *Klió szolgálatában, 425–463.*]; Uő: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795.* Bp., 1926. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.)

vallott felfogását, amelynek több eleme ismeretlen a történészről szóló irodalomban. Különösen két fejezetet, illetve előadást emelek ki ezzel összefüggésben, amelyek a már említett középiskolai tanároknak tartott előadás-sorozat részei. E szövegeket Mályusz valószínűleg több alkalommal is megismételte, illetve kiegészítette az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek első felében, majd 1936-ban összegezte.¹¹

Az első előadás szövegét a tanulmány végén közlöm. Visszaemlékezéseinek tanúsága szerint maga Mályusz is ezt tartotta az egyik leginkább kiérleltnek és kidolgozotttnak, legalábbis a legkevésbé „alkalminak”.¹²

Az előadás első részében Mályusz azt fejtegette, hogy ha a korábbi időszak történeti módszereit követné, akkor főleg az első világháborúra összpontosítana, annak lefolyására, közvetlen előzményeire, következményeire, s így referátuma lényegében a politikatörténet, politikai eseménytörténet – „histoire événementielle” – keretei között mozogna. Ő ezzel szemben modernebb történeti módszert kívánt alkalmazni, amelyet bevallottan és nyíltan a szellemtörténetben talált meg, s így egész előadása a szellemtörténet melletti nyílt hitvallás. Ennek képviselői közül leginkább Tönnies, Vierkandt és Spranger nevét és műveit idézte fel, Troeltsch és mások azonban közvetve szintén megjelentek. Mályusz ugyanis előadásában röviden összefoglalta a korábbi korszakokra vonatkozó, fentebb már említett értelmezését és értékelését, például a reneszánszsal vagy a felvilágosodással összefüggésben, s a 19. század fejleményeit alapvetően ezekből vezette le. A századból magából mindenekelőtt a liberalizmus és az individualizmus, valamint ezekhez szorosan kötődve a racionalizmus és a pozitívizmus fő gondolatait elemezte, illetve mutatta be. A liberalizmust a Croce-hívő Ruggiero és Dékány István alapján – legalábbis az előadás végén tett megjegyzései szerint.

Némi következetlenség talán, hogy Mályusz kevesebb figyelmet fordított a romantikára. Azért is feltűnő ez a mulasztás, mert saját koráról szólva a legfontosabb szellemi áramlatként a neoromantikát jelölte meg, amely nyilvánvalóan a 19. századi romantika újbóli feléledése, s amelyet Mályusz 1928-as tanulmányai szerint némileg „dodonai” módon értékelt.¹³ A problémára még visszatérek, a „dodonai” minősítés itt azt jelenti, hogy Mályusz ezt az 1920-as évek szükségszerű jelenségének, illetve a Klebelsberg által fémjelzett „neonacionalizmus” szellemi hátterének tartotta. Mályusz ugyanakkor már felvilantotta ennek esetleges korszerűtlenségét, új eszmék és társadalmi gondolatok szükség-

11 MTA KIK Kt. Ms. 6547/156–157.

12 Mályusz: *Visszaemlékezések*, 214. A szóban forgó előadásokról így ír Mályusz: „Egyszerű kompilációnál aligha sikerült többet nyújtanom. Kivéve első előadásaimat. Ezekben megpróbáltam a századfordulót és korszakot szellemtörténetileg, azaz a világnézetek rendjében elhelyezni. Troeltsch, Dilthey, Meinecke olvasása nyomán kibontakozott nézeteimet igyekeztem rendszerezni. A felfogás, hogy a reformáció és ellenreformáció mint a középkor folytatása, a felvilágosodás mint az újkor kezdete mint előbb a magam számára, most hallgatóimnak volt meglepő, az egyes korszakok lényegének megértésére, a róluk szóló nézetek konfrontálása pedig legalábbis elgondolkodásra biztathatott. Ezzel ugyan alaposan eltértem feladatomtól, amelyet megbízó levelem így fogalmazott meg: »A legújabb kor történetének a középiskolai tanterv szempontjai szerint való áttekintése«, de, mint az történni szokott, a hallgatók ezt az elhajlást – dicséretükre legyen mondva – egyáltalán nem vették rossz néven.”

13 Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet* 6 (1928) 166–183.; Uő: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. *Napkelet* 6 (1928) 291–295.

gességét, amelyet a protestantizmus segítségével és arra támaszkodva tartott véghez vihethetnek.

A másik előadás lényegében azonos a végül a *Napkeletben* megjelent Kossuth működésének társadalmi háttere című tanulmánnyal, bár jelentős eltérések vannak a két szöveg között, ezek némelyikét jelzem is a következőkben.¹⁴ Az előadás lényege, s így kiegészítése a szellemtörténeti fogantatású narratívának, hogy Mályusz a 19. századi magyar társadalom fejlődésével összefüggő nézeteit fejtette itt ki.¹⁵ Ezek többnyire meghosszabbításai korábbi műveinek. Mályusz fő mondanivalója, hogy a szóban forgó időszakban helyes Kossuth politikája, aki a köznemességre támaszkodva próbálta megvalósítani a társadalmi haladásra, a modernizációra és a nemzeti függetlenség kivívására vonatkozó politikai programját. A köznemesség, különösen annak felső, elit, európai műveltséggel rendelkező rétege ugyanis mindig kész volt e program támogatására.¹⁶ Mályusz többek között Nyíregyháza példáját hozta fel ennek bizonyítására, amelynek lakói, „polgárai” főképpen beköltöző nemesek voltak, akik a 19. század első felében önerőből megváltották földesúri szolgáltatásaikat, megszabadultak a földesúri hatalomtól és így kiharcolták autonómiájukat.¹⁷ A magyar fejlődés fő jellegzetessége tehát általában a köznemesség vezető politikai szerepe volt, amely azonban nem rendelkezett vállalkozói, kapitalista tehetséggel, s az ideális fejlődés, alternatíva az lett volna – amelyre Kossuth idején reális lehetőség volt –, hogy a politikai tapasztalatokkal rendelkező nemesség és a gazdasági tehetséggel megáldott polgárság egymással karöltve egy optimális, az európai felzárkózást célul kitűző polgárságba olvad össze.¹⁸ Ezt azonban a 19. század második felében az alapvetően Galíciából bevándorló zsidóság lehetetlenné tette, s az újabb kori magyar társadalmi fejlődés fő rákfeneje, és így a problémák, például az 1919-es forradalom fő előidézője a zsidóság volt.¹⁹ Mályusz antiszemitizmusa több más írásában is jelentkezik, így például a polgárságról szóló német nyelvű összefoglalásában, amelyről Hajnal István írt roppant elismerő re-

14 MTA KIK Kt. Ms. 6547/156. 1–35.

15 MTA KIK Kt. Ms. 6547/156.

16 MTA KIK Kt. Ms. 6547/155/51–52. A szóban forgó kézirat utolsó lapja számozatlan, de nyilvánvalóan az 52. lapról van szó.

17 Mályusz Elemér: A nyíregyházai centenáriumhoz. *Társadalomtudomány* 4 (1924) 6. sz. 22–24.; Hársfalvi Péter: *Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században*. Bp., 1982. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből.)

18 Miskolczi Ambrus: „... igen, de...” Antiszemitizmus és történetírás Hunniában. I. 2000 (2012) 9. sz. 11–26.

19 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai esztörténet*. Bp., 2001.

cenziót.²⁰ Ezt olvashatjuk a botránykővé váló, A vörös emigráció című, illetve egyéb későbbi műveiben, például *A magyar történettudományban* is.²¹

Ami Mályusz szóban forgó előadását a szellemtörténettel összeköti az többek közt az, hogy a zsidóság magyar társadalmat porlasztó, szétromboló jellemének bemutatását Werner Sombart, közelebről annak híres-hírhedt művére, a *Der moderne Kapitalismus*ra hivatkozva tette meg.²² Mályusz fejtegetése szerint Sombart világosan bizonyította zsidóság és kapitalizmus összefüggését, amennyiben a zsidóságot mint önző, egoista, csupán a saját anyagi hasznát, érdekeit néző képződményként ábrázolta.²³ A vörös emigrációban

- 20 „Mit einem Wort: das Bürgertum übernahm voll und ganz die Abneigung des ungarischen Adels gegen den Handel. Die schaedlichen Folgen kamen nach dem Siege des Liberalismus gewaltsam zum Vorschein. Das Bürgertum war zu schwach, im Wettkampf mit dem Judentum den Sieg erringen zu können. [...] Es fühlte die Gefahr, welche ihm Vernichtung drohte. Ein unauslöschlicher Hass führte es gegen die Juden, welcher zuerst als die Reaktion gegen die judenfreundliche Politik Josefs II. im Jahre 1790 erschien, dann nach dem Siege der Revolution von 1848, sich in blutigen Verfolgungen offenbarte. [...] Diese elementarischen Excesse zeigten zwar, dass das Bürgertum die Gefahr klar gesehen hatte, aber sie konnten seinen Untergang nicht verhindern. Das ungarische Bürgertum musste in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts seinen Platz dem Judentum überlassen; keiner seiner Mitglieder konnte sich bis zur Geldaristokratie aufschwingen, die Führer des ungarischen Wirtschaftslebens sind fortan ausschliesslich Juden. Die Nachkommen der alten Bürgerfamilien flüchteten in die Staatsämter oder verarmten immer mehr.” Elemér Mályusz: *Geschichte des Bürgertums in Ungarn*. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 20 (1927) 405.; Hajnal István: *Értekezések. Napkelet* 6 (1928) 689–690. Mályusz egyéb tanulmányokban is átfogó képet ad a magyar társadalom fejlődéséről, amelyekben a köznemesség vezető szerepét állítja a középpontba. Ezekben a zsidóság negatív szerepéről már nem beszél. Lásd pl. Elemér Mályusz: *Traits orientaux et occidentaux de la société hongroise. Nouvelle Revue de Hongrie* 10 (1941) 409–436.
- 21 Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Bp., 1942. (Bolyai Könyvek) [Új kiadása: Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. (Historia Incognita)]; Soós István: *Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve*. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Ujváry Gábor. Bp., 2011. (Kodolányi János Főiskola Történeti Kiadványai 2) 238–250.
- 22 MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. Sombart Mályusz a felvilágosodásról tartott előadásában is hivatkozik. Lásd Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*, 76.; Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus*. I–II. München–Leipzig, 1902. (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung 12.) Elképzelhető persze, hogy Mályusz Sombartnak egy másik művére utal, amely már címében is a zsidóság és kapitalizmus összekapcsolódására utal. Lásd Werner Sombart: *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig, 1911. A lehetőségre Tringli István hívta fel a figyelmemet, akinek ezért ezúton mondok köszönetet. Sombarthoz lásd Werner Krause: *Werner Sombarts Weg vom Kathedersozialismus zum Faschismus*. Berlin, 1962.; Törő László Dávid: *„A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki.” Eckhart Ferenc történetízi munkásságának főbb problémái*. Bp., 2020. 53–60.; Helge Peukert: *Werner Sombart*. In: *Handbook of the History of Economic Thought. Insights on the Founders of Modern Economics*. Ed. Jürgen Georg Backhaus. New York, 2012. 524–567. Részletek Mályusz előadásából: „Magyarországon ezt a szót: zsidó nem lehet anélkül, hogy a filo- vagy antiszemitizmus árnyát azonnal ne érezzük. Pedig a zsidóság élete történeti objektum, amellyel éppen úgy kell és lehet is objektíven foglalkozni, mint mondjuk a protestantizmussal. A német történeti irodalom hasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben van; ott nem kisebb tudós, mint a világhírű Werner Sombart írt a zsidóság történeti szerepéről egy tudományos munkát, oly objektíven, hogy sem a filo-, sem az antiszemitizmus vádja nem érheti. Ezt lehetségessé tette elsősorban a magyarnál műveltebb német zsidóság, amely nem kiáltja el az antiszemitizmus vádját, mihelyt a zsidóság történetével nem zsidó is foglalkozik. [...] A zsidó oklevéltár szerkesztőinek eljárása és Sombart előadása, aki objektíven beszél a középkori zsidóság uzsorájáról is, mutatja az óriási különbséget a magyar és német közfelfogás között.” MTA KIK Kt. Ms. 6547/156. 29., 31.
- 23 Mályusz Elemér: *A vörös emigráció. Napkelet* 9 (1931) 2–21., 97–110., 243–250., 329–339., 425–445., 515–539., 623–650., 714–753., 825–837., 901–904., 965–969., 1032–1036. [Új kiadása: Máriabesnyő–Gödöllő, 2006/2015. (Historia Incognita.)] Mályusz műveinek új kiadásairól lásd Erős Vilmos: *Mályusz Elemér: Visszaemlékezések. Recenzió és reflexiók. Valóság* 66 (2023) 12. sz. 16–26.

Mályusz azután odáig megy, hogy ezt az önző, felforgató lelkialkatot az 1918/19-es események, illetve az azt követő öncélú és így hazaáruló emigrációs tevékenység fő motívumává tette, amelyet mind a zsidósággal hozott összefüggésbe. Mályusz egyébként itt a „hivatásos forradalmár” lelkialkat kategóriáját hívta segítségül.²⁴

Összességében sajnálhatjuk Mályusznak a szellemtörténettől való, az 1930-as évek közepétől kezdődő, bár nem minden tekintetben végleges elfordulását.²⁵ Az ennek jegyében készült munkái – direkt antiszemita nézeteit persze kivéve – történetírásának legjobb, Európához sok tekintetben közelebb álló elemei közé tartoztak.²⁶ Jellemző ez a 19. századra vonatkozó képére is, amely időszak azonban későbbi történetírásában háttérbe szorult, s elsősorban a középkor, főként annak második fele, tehát a 14–15. század kutatása került előtérbe.²⁷

Ugyanakkor az alábbi szövegből az is kiderül, hogy Mályusz Elemér a magyar történetesek között ritka, majdhogynem egyedülálló filozófiai műveltséggel, olvasottsággal rendelkezett, s talán ez is jelentősen hozzájárult mégiscsak jelentős, sőt egyenesen nagy tekintélyéhez.²⁸

Szólnom kell az itt következő forrásközlés elveiről. Mályusz szövegében számos rövidítés található, hiszen a történész nem publikálásra szánta, hanem szóbeli előadásait tartotta ennek alapján. Ezeket a rövidítéseket feloldottam. Esetenként Mályusz a szövegben hiányokat hagyott, valószínűleg irodalmi utalásokkal kívánta kiegészíteni mondanivalóját. Ezeket meghagytam eredeti formájukban, mivel a lényegi mondanivalót nem befolyásolják. Mályusz ma már régiesnek tűnő kifejezéseit – kevés kivételtől eltekintve – a mai helyesírásnak megfelelően írtam át. Néhány helyen az eredeti szöveget röviden kiegészítettem, ez az eredeti szövegűséget nem zavarja, kizárólag a megfelelő mondat értelemzavaró hiányosságainak pótlására szolgál. Mályusznak az eredeti szövegben aláhúzott kifejezéseit dőlt betűvel jelöltem. Az eredeti szöveg oldalszámozott, a számozások

24 Mályusz: *Visszaemlékezések*, 214–223.

25 Hogy a szellemtörténetre az antiszemitizmus alapvetően nem jellemző, arra számos egyéb mellett világos példa Jóó Tibor. Hozzátehetjük: Mályusz maga is úgy vall, hogy a szellemtörténettől való elfordulása amiatt történt, mert az nem képes a zsidóságnak a magyar történelemben játszott negatív szerepének bemutatására. Mályusz: *A magyar történettudomány*, 37.

26 A Sombarra való hivatkozás kérdéses, akit egyébként Eckhart Ferenc nem zsidóellenes éllel, de sok tekintetben szellemtörténeti szempontból épített be gazdaságtörténeti nézeteibe. Törő: *A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki*, 53–60.; Mályusz: *Visszaemlékezések*, 234. Itt arról ír, hogy már Szegeden sem politikatörténetet kívánt művelni.

27 Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971.; Uő: *Visszaemlékezések*, 375–415. Mályusz szellemtörténészként való értékeléséhez lásd még Szekfű Gyula levele Bíró Sándorhoz. Bp., 1942. április 21. MTA KIK Kt. Ms. 4297/258. Szekfű itt arról ír, hogy korábban is inkább Mályusz volt szellemtörténész, nem ő.

28 Mindez szöges ellentétben áll Mályusz egyik újabb értelmezésével, amely szerint Mályusznál a szellemtörténet csak „mimikri”. Az itt felvonultatott/megszóltatott források ezt világosan cáfolják, illetve az ötlet megfogalmazója nem hoz semminemű bizonyítékot állításának igazolására. Gyáni Gábor: A kánontromboló Mályusz Elemér választásai. In: *Konzervatív gondolkodók. Egy akadémiai ülészak előadásai*. Szerk. Papp Gábor. Bp., 2016. 215–229.; Erős Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete*. Bp., 2022. 178–179.; Erős: *Mályusz Elemér: Visszaemlékezések*.

minden bizonnyal Mályusztól származnak, az alábbiakban és a korábbi idézetekben ennek megfelelően történtek a jelölések.

Megjegyzendő még, hogy Mályusz eredeti, jelenleg fellelhető szövege kézzel írott, az alábbiakban szereplő cím jelen sorok szerzőjétől származik,²⁹ valamint az is, hogy az eredeti szöveg oldalszámozása és jelenlegi jelzeteivel való ellátása némi levéltárosi „önkényt” tükröz, ugyanis például az első rész Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (= MTA KIK Kt.) Ms. 6547/155. jelzet alatt 52 oldal terjedelmű, ami nyilván több előadást foglal magában. Az alábbi szöveg egyfajta párhuzamaként tekinthető előadás, amely a 19. század politikai és társadalmi viszonyairól szól, a 6547/156. jelzet alatt található (35 oldal terjedelemben). A jelenlegi jelzetek szerinti a 6547/158. (2 oldal), illetve a 6547/159. (3 oldal) anyagok – ugyanebből az előadásból csak töredékek (valószínűleg más szövegek kiegészítései), viszont főként a szóban forgó időszakra vonatkozóan (jelentősebb rekonstruálható mondanivaló nélkül). A 6547/160-as jelzetű anyag szintén egy összefüggő előadás (35 oldal terjedelemben) a magyar településtörténet majd-hogynem teljes, tehát a honfoglalástól számított történetéről.

Az előadásokat Mályusz a dokumentumok alapján 1927-ben tartotta először, azonban a későbbi évek során minden bizonnyal megismételte, feltehetőleg javította és bővítette, amit beszúráások, illetve nyilvánvaló utalások például az 1930-as évre bizonyítanak.³⁰ Ahogy erről korábban szó esett, az 1936-os kecskeméti előadás – *A történettudomány mai kérdései* – ezen előadások alapján született, illetve – véleményem szerint – éppen utóbbi, tehát a kecskeméti előadás nyomán keletkezhetett a település-, illetve a helytörténetről szóló előadás az 1930-as években, annak is inkább a közepén, amely eredetileg nem szerepelt a Mályuszhoz intézett felkérés témái között.

29 Lásd Melich János felkérő levelét az előadások megtartására. MTA KIK Kt. Ms. 6547/154. A levélben olvashatók a következők: „Nagyságod volt szíves előzetesen készségét kifejezni, hogy e tanfolyamon [a középiskolai tanárok részére 1927. június 23-tól július 21-ig a budapesti magyar királyi Középiskolai Tanárképző Intézetben – E. V.] a következő előadást: *A legújabb kor történetének a középiskolai tanterv szempontjai szerint való áttekintése*, összesen 16 órában megtartja.” Mályusz előadásainak címeiként ennek alapján tüntettem fel az alábbiakban olvashatókat. A szóban forgó kéziratban egyébként az utolsó előadást Mályusz címmel is ellátta: *A helyi történet jelentősége a történettanításban*. MTA KIK Kt. Ms. 6547/161. 1–16.

30 A beszúráások több esetben más előadások oldalszámaira utalnak, amelyek immár nem beazonosíthatók. A következőkben az ezekre történő utalásokat külön jelzem.

FORRÁSKÖZLÉS

Mályusz Elemér: *Előadások Magyarország újkori történelméről*
[MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. 1–15. Részlet. 1930 körül.]³¹

Egy oly periódus történelmével, mint amilyen a XIX. század második fele, a világháború előtt a történetírás elég könnyen végzett volna. Akkoriban a történetírás általában egyenlő volt az események feljegyzésével. Ez volt a pozitivista irány fénykora; ez a történetkutatási irány csak az államot érintő eseményekkel, háborúkkal és diplomáciai tárgyalásokkal foglalkozott, ellenben a kulturális élet, anyagi és szellemi művelődési jelenségeit kirekesztette érdeklődése köréből. Ha még ma is ez az irányzat uralkodna, nem volna nehéz hat előadásban 1850-től kezdve áttekinteni Európa politikai történetét. Ebben a munkában a legnagyobb nehézséget az anyag óriási tömege okozná. A világháború előtti évtizedek történetére vonatkozólag ugyanis az elmúlt években hallatlan kiterjedésű forrásanyag látott napvilágot. Az egymással szemben álló nemzetek csaknem valamennyi hadvezére és államférfia megírta emlékiratait, pl. Hindenburg és Ludendorff éppenúgy, mint Clémenteau, Wilson, Gray vagy Churchill; Bülow herceg emlékiratai néhány hónappal előbb jelentek meg, s velük a memoárok hosszú sora még koránt sincs lezárva.³² Ismereteink azonban nem egyedül ezekből a szubjektív jellegű forrásokból gyarapíthatók. Sokkal fontosabbak a hivatalos aktapublikációk. A békediktátumban a franciák hatalmi örülete, elvakult álszenteskedése kimondatta a központi hatalmakkal, hogy elismerik, hogy a világháború felidézói ők s nem az antanthatalmak voltak. Kényszerűségből ezeket a pontokat is aláírták Versailles-ban, St. Germainben és Trianonban a legyőzöttek, a történeti igazság elfogulatlan megállapítása végett azonban a németek azonnal hozzáláttak a berlini külügyminisztérium legfontosabb és eddig féltve őrzött, legbizalmasabb iratainak kiadására,³³ hogy így a világ közvéleménye maga állapítsa meg, valóban Németországot és szövetségeseit terheli-e a világháború felidézése. A nagyköveti jelentések, amelyekben Németország szentpétervári, párizsi vagy londoni diplomatái beszámoltak megfigyeléseikről és tárgyalásaikról, a birodalmi kancellár utasításai, vagy a titkos szerződések – pl. a hármas szövetség szövege –, azután Vilmos császár feljegyzései az egyes külföldi állampolgárokkal folytatott beszélgetésekről stb. mindez megjelent nyomtatásban „Der grosse Krieg” címen, 40 nagy kötetben. Ennek a sorozatnak az anyaga 1870-től 1914-ig terjed. A németek ellensúlyozására a francia és angol külügyminisztérium is megindított egy-egy hasonló sorozatot, ezek azonban még nem nyertek befejezést. Példájukat követte Jugoszlávia és Ausztria is. A belgrádi állami iratok ... kötetben ... terjednek, Ausztria pedig meglepetésszerűen tavaly egyszerre dobta piacra ... kötetben ...-tól³⁴ kezdődőleg a bécsi

31 MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. 1–15. A részletmegjelölés a teljes előadás-sorozat egy részletére utal, de a sorozaton belül ez önálló és teljes, koherens egység.

32 *The Intimate Papers of Colonel House*. I–IV. Ed. Charles Seymour. Boston – New York, 1926.

33 Lásd ezekhez pl. Mályusz: *Visszaemlékezések*, 214. Itt hivatkozik a következő munkára: *Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*. I–XL. Hrsg. Von Johann Lapsius – Albrecht Mendelsohn Bartholdy – Friedrich Thimme. Berlin, 1922–1927.

34 Itt hiányok vannak a szövegben, valószínűleg Mályusz később ki akarta ezeket egészíteni.

külügyminisztérium iratait, amelyek bennünket is, mint a monarchia másik felét, a legközelebről érdekelnek. Mind e példák hatása alatt a magyar tudományos körök is kezdenek foglalkozni azzal a gondolattal, hogy jó volna kiadni a speciális magyar vonatkozású forrásanyagot, amely megvilágítaná pl., hogy igaz-e a szerbek vádja, hogy a magyar agrárius körök állásfoglalása és ebből kifolyólag a magyar kereskedelmi politika volt az oka, hogy Szerbia minden külföldi piacról elzárattván, hacsak nem akart saját zsírjában megfulladni, kénytelen volt erőszakkal is a Habsburg-monarchiát szétrombolni. Tettről lévén szó, mi, magyarok vagyunk az utolsók a forrás publikációk sorában, hiszen ma még csak gondolkoznak a hivatalos körök ezen a terven.

Mindezen forrás publikációk alapján nagy irodalom foglalkozik ma már a világháborút megelőző évtizedek történetével. Cikkek és könyvek százaiban próbálják történetírók az egymással ellenkező adatok és állítások hitelességét megvizsgálva a történeti igazságot kideríteni, Amerikában pedig külön folyóirat jelenik meg, mely a háborús felelősség kérdését óhajtván tisztázni, a XIX. és XX. század politikai történetére vonatkozó tanulmányokat közöl. Ezen nagy irodalom és forrás publikációk segítségével lehet már áttekintést nyerni korunkról annak, kinek elég hosszú az élete, mindezt át is olvasni, s az összefoglalóbb művek alapján néhány előadásban mi is megismerkedhetnénk az események legfontosabbjaival és a politikai fejlődés irányvonalával. S ez nagyon hasznos dolog is volna, mert aktuális szempontból is szükséges, hogy a most felnövő generáció a hozzá legközelebb eső korral legyen tisztában. Ilyen áttekintés helyett mégis mással óhajtok foglalkozni előadásaimban. A politikai események előadását a két legutolsó órára korlátozom, mivel ma már a történetírás túlhaladt a pozitivisták irányzatán,³⁵ s egy fejlettebb stádiumhoz, a szellemtörténeti irányzathoz érkezvén el, nekünk sem szabad egy immár elavult, anakronisztikus szemszögből nézni a történelmet.

A szellemtörténeti felfogás azt hirdeti, hogy a történetírásnak nem szabad megelégedni az államok sorsára kiható külső események feljegyzésével, hanem az emberiség és az egyes nemzetek egész belső fejlődését meg kell ismertetnie.³⁶ Azonban nem úgy, hogy külön veszi tárgyalás alá a gazdasági életet, a jogfejlődést, a társadalmi átalakulásokat, az irodalmat, a művészeti stílusokat, mintha ezek mindegyike külön-külön saját törvényei szerint fejlődő és egymástól független tényező volna, hanem valamennyit egymással szoros kapcsolatban levő elemeknek tekinti, amelyek az egységes fejlődésnek a részei. Ezt az egységet oly módon teremti meg, hogy az emberiség életének minden vonatkozása mögött mint tulajdonképpeni mozgató erőt a szellemet tételezi fel s azt mondja, hogy ez a szellem nyilatkozik meg a gazdasági életben, ez teremt először ideális képet az államról s valósítja azt meg, ugyanennek a szellemnek a kifejlődése, megnyilatkozási formája az irodalom, a művészet, ugyanez a szellem szabályozza a társadalmi fejlődést és a jogéletet is. Ez a szellem nem valami elvont fogalom, nem a német romantikusok felté-

35 R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivisták történetnézete a magyar történetírásban*. I–II. Bp., 1973. (Tudománytörténeti Tanulmányok.) Mályusz nem a pozitívizmus ilyen értelmezésére gondol, hanem sokkal inkább arra, amely szerint a pozitívizmus mindenekelőtt tényeket önmagukért összegyűjtő, forrásközlő, interpretációt mellőző iskola lett volna. Thienemann Tivadar: *A positivismus és a magyar történettudományok*. *Minerva* 1 (1922) 1. sz. 1–28.

36 Erős Vilmos: *A szellemtörténet Debrecenben*. Ifjabb Révész Imre. *Aetas* (2022) 3. sz. 94.

telezett népszelleme vagy korszelleme. 130 év előtt sokat emlegették a Volksgeist-et és a Zeitgeist-et.³⁷ A mai szellemtörténeti irányzat nem egyszerű felújítása ennek. Ha ez volna, nem érdemelné meg a történelem szót, mivel irracionális elemeknek a történelembe való belemagyarázása merénylet magának a történelemnek a lényege ellen. A szellemtörténet nem deduktíve akarja a történelmet megérteni egy feltételezett, előre megkonstruált tényezőből, hatóerőből kiindulól, hanem induktíve, az adottságok vizsgálatából próbálja egy-egy korszaknak a világnézetét megállapítani. Tehát tanulmányozza, kutatja, milyen volt a gótika³⁸ vagy a felvilágosodás³⁹ korában az emberek felfogása az államról, társadalomról, milyen volt a tudomány, művészet, gazdasági berendezkedés, s mindezekből állapítja meg a gótikus vagy aufklérista ember világnézetét. Ugyanezt a munkát elvégzi minden korszakkal kapcsolatban, s így több összképet szerkeszt meg. Minden korszakból egyet. A képek egymás mellé állítva azt mutatják, hogy az emberiség felfogása, világnézete változott. Nem fejlődött, csak változott.⁴⁰ Ami változott, ami e változások mögött mint cselekvő tényező működött, az maga az ember. Az érző és élő ember dolgozik fantáziájával és két kezével, reá hatnak a különböző tényezők, adottságok s így építi fel részben tudatosan, részben öntudatlanul a maga világát, hogy azután egy következő korszakban azt egészen átalakítsa. Az igazi szellemtörténet így bizonyos áttekinthetőséget iparkodik behozni a történelem milliárdnyi rengetegébe.⁴¹ Nem erőszakkal magyaráz bele soha oda nem tartozott elemeket, nem egyoldalúan szintetizál, hanem szemét mindig az általános fejlődésre függesztve, a lényegyet igyekszik kiemelni és ahelyett, hogy elveszne a jelentéktelen adatok felsorolásában, igyekszik rekonstruálni a történelem mögötti cselekvő tényezőt, az emberi szellemet.

A szellemtörténet a kulturális élet minden terrénumát figyelembe veszi tehát, éppen mivel szerinte minden jellemző lehet az emberre. Tehát nemcsak a politikai történettel törődik. E tekintetben hasonlít a régi művelődéstörténeti irányhoz.⁴² Eltérés két pontban: 1./ a szellemtörténeti szempontok szerint felépített történeti előadás nem hanyagolja el

- 37 Joó Tibor: A korszellem mint történetfilozófiai kérdés. Bp., 1933.; Erős Vilmos: A 19. századi német historizmus. *Valóság* 50 (2007) 12. sz. 1–15.
- 38 Lásd még Mályusz előadásainak kéziratát. Magyarország a gótika korában. MTA KIK Kt. Ms. 6553/2. 1932/3. Az előadásokat a Pázmány Péter Tudományegyetemen az 1930-as években tartotta, de feltehetően már Szegeden megkezdte mindennek alaposabb kidolgozását. Lényegében ennek alapján született tanulmánya, Mályusz Elemér: Árpád-házi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp., 1933. 341–384., *Klió szolgálatában*, 73–107.
- 39 Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*; Uő: *Magyar reneszánsz, magyar barokk*. *Budapesti Szemle* [241. kötet] (1936) 159–179., 293–318.; [242. kötet] 86–104., 154–174.; Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. (Csokonai Új História Könyvek) 34–59.
- 40 Itt Mályusz a „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott” Ranke által hangoztatott tételét idézi fel. Lásd Erős: A 19. századi német historizmus; Georg G. Iggers: *A német historizmus*. [Ford. Gunst Péter – Telegdy Bernát.] Bp., 1988. (Társadalomtudományi Könyvtár.)
- 41 Ezúttal Max Weber alapvető gondolatai juthatnak eszünkbe. Benda Gyula: *Történelem és szociológia*. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Bp., 2006. 77–81. Max Weberre lásd *Történetelmélet*. I–II. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006. II. 281–283.; Max Weber: *A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”*. In: *Történetelmélet*, II. 281–323.
- 42 Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: *Művelődéstörténet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2003. (Osiris Tankönyvek) 387–409.

a politikai történelmet sem, miután az egyes korszakokban más és más volt a hadszervezet és a hadviselés, és így még a háborúk lefolyása is jellemző vonásokat nyújthat, s ugyanígy más típusú a diplomáciai harc, az államok egymás közötti érintkezése korszakonként; 2./ szemben a régi kultúrtörténettel, nem darabolja szét a művelődés területét külön kereskedelem-, ipar-, had-, társadalom-, iskolázás stb. történetre, hanem analitikus vizsgálódás közben is keresi a szálakat, amelyek ezen speciális stúdiumokat a nagy egészsel összekötik. A módszer közötti különbség talán a legjellemzőbb. Egy Békefi-iskolában⁴³ készült disszertáció pl. megismertette egy-egy korszak kulturális metszetét valamely történeti forrás alapján. Az újabb irányzat éppen úgy felöleli egy-egy korszak művelődéstörténetét, azonban *nem csak* a kimondottan történeti adatok, pl. egy író munkája alapján, hanem az egész számba jövő forrásanyag segítségével. A középkor írója tehát érzi, hogy neki a kor megértéséhez szükséges Aquinói Tamás vagy a troubadur-énekek olvasása és a francia vagy német katedrálisok gótikus szobrainak tanulmányozása, miután mindezek ugyanazon szellem alkotásai. Aki a XVIII. századot akarja megismerni, az nem mozdulhat meg anélkül, mielőtt Voltaire, Goethe vagy Kant és A[dam]. Smith munkáinak szellemével meg nem ismerkedett. Aki a magyar romantika korával foglalkozik, annak Széchenyit éppen úgy kell ismernie, mint a korszak röpirat-irodalmát és teológiai vonatkozású könyveit, miután a templomok szöszékeiről mondott prédikációk szintén a kor szellemét lehelik. Azaz a szellemtörténet nemcsak a kimondottan történeti forrásanyagot veszi tekintetbe, hanem azokat az emlékeket és írott munkákat is, amelyeket eddig még az irodalomtörténet is csak egész felületesen intézett el. –

A szellemtörténet így részben régi, részben új. Régi annyiban, hogy eddig is voltak történetírók, akik nem mesterségnek, hanem hivatásnak érezték munkakörük betöltését, akikben megvolt a történeti érzék. Ezek öntudatlanul is, éppen tehetségük folytán, képesek voltak a szintetikus látásra s minden figyelmeztetés nélkül, a divattól sem támogatva, oly munkákat írtak, amelyek a tárgyalt korszakot ha nem is minden vonatkozásukban tárták fel, de mégis az *igazsághoz híven* elevenítették fel. Az új irányzatot a tudatosság jellemzi, ami persze azzal a veszéllyel jár, hogy néhány szempont megismerése után sokan igen hangos szellemtörténészek lesznek, mivel ez a divat. Pl. a magyar szellemtörténet-írás – sajnos – alig valamivel több, eltekintve a kivételektől, mint valami modernebb filológizálás. A kezdet kezdetén álló irányzat a szellemtörténet különben külföldön is. Azok a vonások, amelyekkel lényegét iparkodtam jellemezni, oly kereteket jelölnek, amelyeket még hosszú évtizedek kutatásaival és munkájával kell kitölteni. Nálunk sokan gúnyolódnak is az új irányzat felett,⁴⁴ mert a divatosság káros hatását veszik észre rajta. Ez azonban nem tarthat vissza bennünket, hogy ne ily, a réginél magasabb fejlődési fokról próbáljuk megismerni a XIX. század 2. felének lényegét, világnézetét. Még attól sem rettenhetünk vissza, hogy e korszakról nincsenek még oly feldolgozások, amelyek a szellemtörténeti metódussal készültek volna. Ennek a következménye persze, hogy előadásaim csak vázlatosak lesznek, csak rámutatnak egy-egy fejlődési irányra, azonban, úgy érzem, Önök-

43 Steven Bela Vardy: The Birth of the Hungarian Kulturgeschichte School. In: uő: *Clio's Art in Hungary and Hungarian America. East European Monographs*. New York, 1985. 35–53.

44 *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. Hóman Bálint. Bp., 1931. (A Magyar Szemle Könyvei 3.)

nek, akik a magyar tanári kar és ezzel a magyar intelligencia elitjét képviselik, mégis szívesebben látott lesz egy kezdetleges vázlat, ha az modernebb színű, mint egy, a régi hagyományos módon alaposan és pontosan kidolgozott előadás-sorozat.

3-4 év előtt hasonló kurzuson ugyanezen tárgyról már tartottam előadásokat.⁴⁵ Akik akkor is részt vettek a kurzuson, azok elnézését kérem, hogy előadásaimban csak részben ismétlem meg az akkor elmondottakat. Ez nem azt jelenti, mintha akkori előadásaimat elvetve, megtagadnám korábbi felfogásomat. Inkább csak iparkodtam, a nulla dies sine linea-elvnek megfelelően, a kor jellemző vonásait világosabban és érthetően összefoglalni. Bár viszont azért is bocsánatot lehetne kérni, hogy egyáltalán merészelek olyan dolgokat is elmondani, amelyek előadása ismétlést jelent. E tekintetben azonban apellálok arra a belátásukra, hogy a technikai tudományok haladhatnak amerikai gyorsasággal, az egyes ember látókörének a bővülése azonban a legjobb esetben is csak a fa növekedéséhez mérhető, amikor évente csak egy-egy gyűrűvel tágul.

A XIX. század világnézetét, lényegét meg akarván határozni, tekintetbe kell vennünk, hogy egyetlen történeti periódus sem vizsgálható önmagában, hanem csak az előző időszakokkal kapcsolatban. Mert ha azt mondjuk, hogy az emberiség történetében a vezető fonal a világnézetek egymásutánja és változása, s ha úgy tekintjük, hogy a változás alanya maga az ember, akkor bizonyos, hogy az elmúlt idő nyomot hagy az emberiség gondolkodásában. A múltnak öröksége van, amely egyszerre fokozza az ember energiáját, de egyszer mind bénítja is. Az előző generációk tapasztalatai, szenvedései felvértezik az emberiséget, az átörökölt intézmények viszont ólomsúllyal akadályozhatják az előretörésben. S hogy mindez nem feltevés, nem hipotézis, arra bizonyíték éppen a történelem.

A XIX. század is örökölt a múlttól, mégpedig sokkal többet, mint azt gondolnók. Úgyannyira, hogy ha áttekintjük a megelőző évszázadok világnézet-változásait, akkor ily módon a XIX. század legjellemzőbb vonásai fognak elénk tárulni, mégpedig történeti fejlődésükben. De ugyanekkor az előző eltűnt korszakok megszűnő, elhalványuló vonásai negatívumokra is rámutatnak, hogy milyen *nem* többé a XIX. század. Ily pozitív és negatív sajátságok megállapításával juthatunk közelebb a tárgyalt korszakunk lényegének megismeréséhez.

Általában azt mondhatjuk, hogy az európai keresztény kultúrkör életében két ismételt egymást felváltó szellemi irány állapítható meg.⁴⁶ Az első úgy fogalmazható meg, hogy ez a középkor szelleme, a másik a racionalizmusé. A középkor világnézetét a transzcendens monizmus jellemzi.⁴⁷ Az embernek az egész élete a túlvilági boldogság elnyerésére irányul. Az üdvözülés biztosítása az ember célja a középkorban, s ezért nem tulajdonít a földi életnek semmi értéket sem. Transzcendens, túlvilági célok felé igyekszik, ez

45 Tehát ez a szöveg 1930–1931 körül készülhetett. Amint erről szintén esett szó, ezen előadásai alapján készült Kossuth-cikke, valamint 1936-os, Kecskeméten megjelent írása. Mályusz: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere; Uő: Értelmiségünk és a neonacionalizmus; Uő: *A történettudomány mai kérdései*.

46 Karl Joel: *Wandlungen der Weltanschauung*. Tübingen, 1928. Joel művét jól ismerték a két világháború közötti időszak magyar történészei.

47 Heinrich von Eicken: *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung*. Stuttgart, 1887. Mályusz erről a könyvről mintegy 150 oldalas kivonatot készített, amely jelenleg is fellelhető az MTA KIK Kt.-ban. Vö. Mályusz: *Visszaemlékezések*, 388. 51. j.

a lényeges, ennek van csak szemében létjogosultsága, ezért monisztikus a középkori világnézet. Ennek megfelelően a középkor az egész világot egy óriási, piramisszerű építménynek képzelel el, amely magában foglalja legalul az érzéki, bűnös, természeti világot, fent, a csúcson pedig az örök boldogság birodalmát, az angyalokkal. A piramisszerű építmény jellegének megfelelően az emberi társadalom egymás felett álló rétegekből áll. Legalul a rabszolgák, azután a szabadság különböző fokain levő jobbágyok, polgárok, nemesek, lovagok, fejedelmek. Ez az állapot, a társadalmi különbség, az eredendő bűn következménye, amelyet Isten büntetésből mért az emberiségre. E felfogás magyarázza meg, miért lehettek az egyháznak is rabszolgái. A világi társadalom felett van az egyházi társadalom a maga különböző rendjeivel, s itt különösen előkelő hely illeti meg az askézis elvei szerint élő szerzeteseket. Ezt az egész világot a rend, az ordo gondolata hatja át, amelyet Isten maga közvetlenül állapított meg s amely szerint folyik az emberiség élete. A cél az emberiség és az egyes ember előtt az, hogy a csúcra feljusson, hogy elnyerje az üdvözülést. Éppen mert a világ nem oszlik két részre, földre és tőle független égire, hanem az egész a piramisban össze van kapcsolva, monisztikus, a feljutás a csúcra lehetséges.⁴⁸ Az ember azonban egyedül nem érheti ezt el, hanem segítségére van az egyház a maga szervezetével, a szentségekkel. Az üdvözülés ugyanis bizonyos feltételekhez van kötve; e feltételek azonban nem az egyes embertől, annak egyéni, szubjektív akaratától, heroikus törekvéseitől függenek, hanem a szentségek átvételétől. A szentségek kiszolgáltatója pedig az egyház, s ily módon ő az egyes embert objektíven közvetíti Istenhez.

A középkor előtt értéke tehát a túlvilági életnek van [az ember számára – a szerk.]; a földi élet csak átmeneti állomás az örök cél felé, s csak veszélyeket jelent az emberre. Mivel mindenki a túlvilág felé tekint, a tudomány és a művészet is a túlvilági örök igazságok szerint igazodik. A történetírás ezért nem az egyes emberek vagy nemzetek egyéni életét beszéli el, hanem azt tünteti fel, hogy a legendák hősei mint jutnak egyre közelebb Isten országához. A filozófia a teológia szolgálatában van; célja nem az, hogy az emberi gondolkodás felépítse a tapasztalatok alapján a világ képét, hanem hogy az elvont vallási igazságokat igazolja. A fizika szintén nem a természeti jelenségeket írja le, hanem azt magyarázza, hogy Isten a látható dolgokban miként igyekezett akaratát kifejezni. Tehát ezért a drágaköveknek szimbolikus erő tulajdonít s ugyanígy az egész természeti világot egy felsőbb isteni rend megnyilatkozásához képes könyvnek tekinti. A művész pedig szintén az érzékfeletti világ megrajzolására törekszik s fantáziája előtt minden csak ezen világ szimbóluma és allegóriája. Ezt a felsorolást még hosszan lehetne folytatni, példákkal pedig in infinitum igazolni. A lényeg az, hogy a transzcendens szempontok határozzák meg

48 Willy Andreas: *Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende*. Stuttgart–Berlin, 1932. Andreas műve kifejezetten szellemtörténeti mű volt. Ifjabb Révész Imre is így értékelté, Mályusz pedig ismerte ezt a művet, ha másból nem, ifjabb Révész Imre ismertetése alapján. Erős Vilmos: A szellemtörténet jegyében. Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939). *Egyháztörténeti Szemle* 23 (2022) 3. sz. 125–168.; Révész Imre: Andreas, Willy: *Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende*. Stuttgart–Berlin, 1932. *Századok* 68 (1934) 451–457.

az emberiség gondolkozásmódját, s mert e világnézet hirdetője, terjesztője az egyház, ezért a középkor legfontosabb hatalmi és kulturális szervezete is az egyház.⁴⁹

Ezzel a középkori világnézettel, ezzel az egyházi kultúrával szakított a reneszánsz. A reneszánsz világnézet szerint hatalom, vagyon, gazdagság, érzéki élet, szépség, gondolkodás és művészet, felszabadulva az aszkézis gondolatának hatalma alól, új fényben, új jelentőségben jelennek meg, mint az emberi lét szabad, nagy céljai.⁵⁰ Az eredendő bűn és a megváltás, a halál utáni élet háttérbe szorulnak, amikor a földi élet egy teljes, önmagától értetődő egészé válik s nem csupán átmeneti stációvá válik. Mivel így mindkét életnek önálló értéke van, ezért dualisztikus a reneszánsz világnézete. Ez az új reneszánsz világnézet, amely merő ellentéte a középkorinak, csak a legfelsőbb társadalmi rétegekre hat, Olaszországban éppen úgy, mint nálunk, Mátyás udvarában. Jellemző, hogy a reneszánsznak nincs is külön társadalomelmélete,⁵¹ ami azt bizonyítja, hogy a tömegekkel nem tördődött. A reneszánsz világnézet hatása tehát szűk körű, s talán ez is az oka, hogy nagyon rövid ideig élt. A reformáció, majd még inkább az ellenreformáció már visszatérés a középkorhoz,⁵² a középkori ideálhoz, tehát nem a reneszánsz folytatása.⁵³

Sematikusan a két, egymást felváltó⁵⁴ irányzatot így ábrázolhatjuk (20).⁵⁵ A két irányzat ellentétes, az egyes korszakok azonban kölcsönös hatásokat tüntetnek fel. Pl. a reformáció nem teljes felújítása a középkornak; az ellenreformáció művészete sok rokon vonást tüntet fel a reneszánsz művészetével, ami mind azt bizonyítja, hogy az elmúlt korszakok hatnak a későbbi időre, s abban – bár csökkenő erővel – tovább élnek.⁵⁶

Ily rövid vázlatban áttekintve a világnézet-változásokat, módunkban van tárgyalandó korunkat jobban elhatárolni. Kezdődik tehát liberalizmussal 1830 körül, s tart a világné-

49 Mályusz itt nyilván Eicken alapján nyilatkozik a középkorról, de más szellemtörténések munkájára is utal visszaemlékezéseiben, például Dagobert Freyére. Utóbbira lásd újabban Törő László Dávid: A szellemtörténet kultúrtörténeti vonatkozásai Dagobert Frey és Hans Fehr történések példáján. *Valóság* 63 (2020) 2. sz. 63–76.; Mályusz: *Visszaemlékezések*, 387.

50 Vö. Egon Friedell: *Az újkori kultúra története*. I–III. [Ford. Vas István – Tandori Dezső.] Bp., 1990. II. (Reneszánsz és reformáció.)

51 Lásd mindehhez Jacob Burckhardt vagy Egon Friedell műveit. Burckhardtról lásd *Történetelmélet*, II. 1050–1051. Ugyanott (1052–1077.) részletek a *Világtörténelmi elmékedésekből* (Jacob Burckhardt: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Berlin, 1905. [Magyarul: Jacob Burckhardt: *Világtörténelmi elmékedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. (Ford. Báthori Csaba – Hidas Zoltán.) Bp., 2001.]).

52 Ezt a gondolatot Mályusz Troeltschtől kölcsönzi. Előadásainak egy korábbi részében ezt világosan meg is fogalmazza, mégpedig a következőképpen: „E felfogás szerint tehát az ellenreformáció kora az újkorba esik. Ezzel a szerfőlött kezdetleges felosztással és korelhatárolással szemben a modern szellemtörténeti kutatás képviselője, Ernst Troeltsch határozottan állást foglalt. 'Renaissance und Reformation' című rendkívül mélyen járó tanulmányában megállapította a reneszánsz és reformáció lényegét.” MTA KIK Kt. Ms. 6547/155. 28. Lásd mindehhez Ernst Troeltsch: *Aufklärung*. In: *Realencyklopaedie für protestantische Theologie und Kirche*. I–III. Hrsg. Johann Jakob Herzog et al. Leipzig, 1854–1913. II/2. 225–241. Troeltsch e kijelentésére, illetve arra, ahogy ezt Mályusz alkalmazza, az egyébként szintén szellemtörténeti alapokon álló ifjabb Révész Imre is reagál egy Mályuszhoz írott levelében. Erős: A szellemtörténet jegyében, 162–163.

53 Itt az eredeti szövegben Mályusz következő beszűrésai olvashatók: 7. lap! 17–20. lap. (Valószínűleg másik – esetleg egyetemi – előadásokból/szövegekből.)

54 Joel: *Wandlungen der Weltanschauung*.

55 Talán valamilyen ábrára utal Mályusz itt, amelyet előadásában felhasznált.

56 Lásd a XVIII. századról szóló, említett előadást. MTA KIK Kt. Ms. 6547/155.

háború végéig. A mai kornak, a neoromanticizmus korának⁵⁷ csirái felismerhetők ugyan már az 1900-as években, a filozófia reagált először, értékelmélet,⁵⁸ előtérbe jutását azonban a háború siettette, s kb. 1920-tól egy új világban élünk,⁵⁹ amely még csak most van kialakulóban. A régi intézmények, gazdasági rend, jogi felfogás, törvények stb. élnek ma, de a szellem már más.

Korunk elégedetlen az örökölt instrukciókkal, valami újat szeretne. Inkább negatív nyilatkozik meg az új korszak. Tárgyunk azonban nem napjaink története, hanem a világ-háborúval lezáruló XIX. század, így ezzel kell foglalkoznunk.

A XIX. század szellemi élete sokat örökölt a megelőző korszakokból. A középkortól átvette a kereszténységet, amely elválaszthatatlanul magába olvasztotta a késői antik etikát és krisztusi megváltói vallást,⁶⁰ s amely kereszténység megteremtette az egyház hatalmas szervezetét. Ez az egyházi szervezet képviseli a XIX. században a konzervativizmust. Köréje csoportosulnak, védelme alatt húzódnak meg mindazok, akik ellenséges érzellemmel tekintenek az új időkre. Az egyház szervezetével, tanításával, a tömegekre ható képességével egy darab középkort képvisel a XIX. században, s megakadályozza, hogy a felvilágosodás teljes győzelmet arathasson. Az egyház tanai fenntartják azt a hitet, hogy van transzcendens világ, és így biztosítják a lehetőséget, hogy ha az emberiség kiábrándul a felvilágosodás ideáljaiból, akkor megint visszamenekülhessen és megújulhasson a feltámadt régiben, s ismét a túlvilági léttől várja a földön elérhetetlen vágyainak teljesülését. Sajnos, az egyház konzervativizmusát kihasználja politikai célokra a reakció, amely előtt semmi magasabb cél nem lebeg, s amelynek egyedüli vezérlő gondolata az, hogy minél sérthetlenebbül megőrizze régi politikai és társadalmi előjogait. De ugyancsak a középkori egyháznak köszönhetjük, hogy a még régebbi, az antik kor kultúrája is átszarmazhatott a XIX. századba. Ez a kultúra jelentős hatalommá lett az emberiség nyelvében, művészetében, intézményekben, etikájában, nevelésében, s mindezt a legkülönbözőbb utakon át meg átjárta. Ma már észrevehetően egyre inkább háttérbe szorul, befolyása egyre kevesebb.

Aminek ez az antik kultúrhagyomány egyre jobban és jobban tért enged, az a reneszánsz és a felvilágosodás öröksége, ez maga a XIX. század élő és uralkodó szelleme. Mi ennek a lényege? Ha a középkor és romanticizmus gondolkozása transzcendens és irracionális felé tör, akkor a reneszánsz és felvilágosodás reális és racionális színezetű. Ha a középkor a világmindenséget érzelmeivel akarja átfogni s abba bele akar olnadni, akkor a felvilágosodás ezt a hideg ésszel, a rációval akarja megismerni⁶¹ és a maga, az emberiség

57 Mályusz: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere; Uő: Értelmiségünk és a neonacionalizmus. Illetve Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., 1920.

58 Ez itt egy beszúrás, nem teljes mondat eredetiben sem. Az értékelméletre való utalás viszont szintén a szellem-történeti arzenálhoz tartozik.

59 Mályusz: Értelmiségünk és a neonacionalizmus.

60 Itt is nyilvánvaló a Troeltsch-höz való kapcsolódás. Vö. Hans-Georg Drescher: *Ernst Troeltsch. Leben und Werk*. Göttingen, 1991.

61 Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Ez a szöveg Mályusz szegedi egyetemi előadásait tartalmazza, amelyeket az 1920-as évek végén tartott. Soós István: Utószó. In: Mályusz: *Magyarország története a felvilágosodás korában*, 350–362.

szolgájává óhajtja tenni. Ha a középkor és a romantika⁶² világszemlélete organikus jellegű, mivel a világmindenséget szerves összefüggő egésznek látja s ugyanúgy az egyes társadalmi rétegeket is, addig a felvilágosodás szétbontja atomjaira az egész világképet, ugyanezt teszi a társadalommal is, amidőn egymástól független individuumok csoportjára atomizálja. – Ezzel a párhuzamba állítással felismertük a felvilágosodás és a XIX. század két alapvető szellemi tényezőjét, a racionalizmust és az individualizmust. Mindkettő a felvilágosodás öröksége.⁶³ A gondolati, szellemi elemek már ott világosan felismerhetők, a XIX. század csak teljes virágzásra hozza őket. Ezért hangsúlyozhatjuk, hogy a XIX. század sokkal közelebb van 1750-hez, mint 1930-hoz.

A racionalizmus lényege, rövidre fogva, az értelem, az intellektus és ráció egyoldalú uralmát jelenti az ember egész életében és a kultúrfejlődésben, s ezzel kapcsolatban mindkettőben tervszerűséget és tudatosságot tételez fel, mégpedig az élet eszközei és céljai tekintetében egyaránt. Hogyan lehetséges az, hogy az emberiség elfordult a középkori világnézetétől s ezt az újat tette magáévá? A változás megindul az államélet terén, amikor a világi hatalmak szembefordulnak az egyház politikai befolyásával, az első gyökeres változás és fordulat azonban a szellemi életben következik be.⁶⁴

Áttekintve a tudomány terén végbement fejlődést, végeredményül azt is megállapíthatjuk, hogy amikor a felvilágosodás és a XIX. század a középkori egyházi kultúra helyébe új kultúridealokat helyezett, akkor ezeket autonóm módon teremtette meg. Az egyházi tekintély elve tisztán külsőleges volt és közvetlenül isteni normákra támaszkodott. Vele szemben a felvilágosodás tudományában a gondolkodás autonómiája uralkodik. A XIX. század kultúridealjai nem azért érvényesek, mivel valamely tekintély, pl. az egyház, követeli azt, hanem érvényességük meggyőző erejükből, saját immanens és közvetlenül érvényesülő hatóképességükből következik. Ott is, ahol a XIX. század új tekintélyeket állít fel, ezek érvényessége csak a tisztán autonóm és racionális meggyőződéseken alapszik; sőt ha régi vallási meggyőződések érvényben maradnak, azoknak az igazsága és kötelező ereje sem az uralkodó tekintélyen, hanem elsősorban a belső személyes meggyőződésen alapszik, legalábbis a protestánsoknál.⁶⁵ Az ember tehát önmagában találja meg a mértéket, hogy valamit igaznak vagy hamisnak válasszon, s ugyanúgy az ő belső elhatározása dönt esztétikai és erkölcsi kérdésekben is.

Bizonyos adag racionális felfogás szükséges a tudományokban, azok fejlődése nélküle el sem képzelhető. A XIX. század azonban túlzásba ment, amikor uralkodó irányzattá

62 Mályusz a romantikáról alapvetően pozitívan nyilatkozott előadásainak a 19. század első feléről szóló részében. Ezt is szellemi kategóriaként és „világnézetként” tárgyalta, amely a felvilágosodás egyoldalú racionalizmusa után szükségszerűen tér vissza a keresztény valláshoz és „a rendiség évszázadokon keresztül kifejlődött társadalmi formáihoz”. Ferenc király abszolutizmusa ellenben nem ezt a romantikát képviselte, hanem egy sivár és terméketlen berendezkedést valósított meg. MTA KIK Kt. Ms. 6547/156. 1–3.

63 Antoine Nicolas de Condorcet: Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. In: *Történetelmélet*, I. 315–367. (Rövid ismertetés Condorcet-ről, magyar és idegen nyelvű irodalmáról uo. 314–315.); Antoine Nicolas de Condorcet: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. [Ford. Pődör László.] Bp., 1986. (Politikai Gondolkodók.)

64 Itt is beszúrás Mályusztól: 9–13.

65 Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a protestantizmus*. Bp., 1939. (A Magyar Protestantizmus Történetének Forrásai.) [Új kiadása sok hibával: Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. (Historia Incognita.)]

a pozitívizmust⁶⁶ tette meg. A XIX. század tudományosságát főleg két egyoldalú vonás jellemzi: 1./ többre becsüli a szétbontást, mint a szintézist, és hogy csak töredékes világképhez jut el; 2./ szellemi tudományokban az értelmet a fantázia és az érzelem rovására jogtalanul állítja előtérbe. E két tulajdonság érvényesülésének káros következményei voltak: mivel szintézishez fantázia kell, ez pedig az egzaktitás hamis kultusza következtében kárhozatos dolognak látszik, a pozitívista világképben az egység sem jut kifejeződésre. A tudományos világkép csak az egyes elemek tömege. Pl. a pszichoanalízis azt mondja, hogy a lélek ösztönök tömege, minden magasabb egység nélkül. Hiányzik az értelem, a megértés a lelkiélet specifikus tulajdonságaival szemben.⁶⁷ A belső élet sokféleségével szemben a tudomány színvak. Ugyanígy az emberi társadalom és kultúra tényeit visszavezette a XIX. század az egyes emberekben végbemenő egyes előzmények tömegére, ismét csak nem törődve a társadalom és kultúra meglepő egységével. Mivel igazi egzaktitás, atomizálás a természettudományok területén lehetséges, a XIX. század ezeket is tekintette valódi tudományoknak, míg a szellemieknek, történelemnek, filozófiának csak másodrangú szerepet juttatott. A történettudomány iránya, a historizmus⁶⁸ azonban megelégszik a tények mint értéktelen tények leírásával, amelyeket a mindenkori történeti összefüggésből akar megérteni és megmagyarázni, s így minden vallást a maga helyén és idejében szükségesnek tart, de már nem kutatja azok értelmét és értékét.

A mi korunk, szakítva a pozitívizmus, naturalizmus és historizmus⁶⁹ XIX. századi uralmával, megváltoztatta, eltolta a vizsgálódás módját, mégpedig úgy, hogy analízis helyett a szintézist, a mechanikus helyett az organikus, a kauzális helyett a finalist tartja fontosabbnak. Ennek megfelelően a mai tudományos gondolkodásban érvényre jut a totalitás gondolata, mégpedig nemcsak a biológiában, pszichológiában (Spranger!⁷⁰), szociológiában, hanem valamennyi szellemi tudomány terén. Az értékutatás és értékrelativitás is érvényesül,⁷¹ mégpedig a szellemi kultúra szociológiai, azaz művelődéstörténeti szemléletével összefüggően. Eszerint minden vallás, minden művészet függ ugyan a gazdasági és társadalmi alépítménytől, azonban mindég van valami specifikus tartalma, úgy-

- 66 R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívizmus a magyar történettudományban*, I–II.; Thienemann: *A positivismus és a magyar történettudományok*; Tóth Zoltán: *Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, 57–109.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az új-kori történetírás egy története*. Bp., 2015. 107–128.
- 67 Ez is kifejezetten Dilthey-hez kötődő gondolat. Wilhelm Dilthey: *Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie*, 1894. Leipzig, 1924. (Gesammelte Schriften 5) 139–240.; Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. [Ford. Erdélyi Ágnes.] Bp., 2004. (Társadalomtudományi Könyvtár); Bodor Mária Anna: *A szubjektumtól az egzisztenciáig. A szellem*. Bp., 2018.
- 68 Ezek is telivér módon Ernst Troeltschhöz köthető gondolatok. Lásd Jó Tibor: *A történetfilozófia feladata és Ernst Troeltsch elmélete*. Szeged, 1931. (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae); Uő: *Bevezetés a szellemtörténetbe*. Bp., 1935. (Kultúra és Tudomány) 83–88. [Újabb kiadása: Bp., 2017.]
- 69 Itt is Troeltsch-t idézhetjük fel Mályusz alapvető forrásaként. Ernst Troeltsch: *Der Historismus und seine Probleme*. Berlin, 1922. (Gesammelte Schriften 3); Uő: *Der Historismus und seine Überwindung. Fünf Vorträge*. [Eingeleitet Friedrich von Hügel.] Berlin, 1924.
- 70 Mályusz felkiáltója. Jó Tibor: *Bevezetés a szellemtörténetbe*, 88–102.; Eduard Spranger: *Lebensformen*. Halle, 1930. [7. kiad.]; Jó Tibor: *Spranger történetfilozófiája. Athenaeum 18 [Új folyam] (1932) 234–242.*
- 71 Az értékelmélet klasszikusa a neokantiánus Heinrich Rickert. Heinrich Rickert: *Kultúrtudomány és természettudomány*. In: *Történetelmélet*, II. 193–268.

hogyan – mint Vierkandt⁷² mondja – Isten minden kultúrában és minden korszakban más és más oldaláról mutatja meg magát.

A racionalizmus a XIX. században az egész emberi életet áthatja. Nem törődve tradícióval és érzelmekkel, kíméletlenül alaposan és módszeresen mindent a célszerűség szabályai szerint akar átalakítani, s természetes túlzással az embert is a racionalizálás szubjektuma helyett annak objektumává teszi. A modern vállalkozásban a munkás valóban csak tárgy, de ugyanúgy maga az egyes vállalkozó is egy kartellben hasonló módon korlátok közé kerül. Ennek a racionális felfogásnak igazi szimbóluma a gép. Az értelem, a szellem koncentrációját jelenti, mivel a feltaláló szellemi képességeit vitte bele; aki a gépet használja, annak már megfelelő mértékben kevesebb szellemi erőt kell érvényesítenie. Az értelem így valóban objektíválódik a gépben, az ember pedig a gép eszközévé lesz. A gép azután szellem nélkül végzi munkáját; a cséplőgép pl. ugyanazon mozgást végzi, akár kéve, akár véletlenül élő ember kerül bele, míg ellenben a cséplőhadaró, ha dolgozó ember kezében van, azonnal különbséget tesz. Ezért is szimbólum a gép. A XIX. századi és mai jogi életünk írott törvények szerint igazodik. Az írásba foglalt jog az életet paragrafusokba akarja törni, egész gépszerűen. Ellenben a középkorban, mikor még a jog élő, fel nem jegyzett jog volt, hozzásimult öntudatlanul is a valósághoz, s amint fejlődött a gazdasági, társadalmi élet, ugyanúgy változott vele együtt. Ma is megváltozik a törvény, de csak a tudatos értelem s az ennek eszközei gyanánt szereplő legfelsőbb bíróság, a kúria és a parlament végzi ezt el.

(A XIX. század tudományos felfogása valóban visszatükrözi a kor világnézetét, felfogását. Sőt egyik a másikat erősíti. Az egyes tudós gondolkozását a kor erősen befolyásolja, sőt egyenesen determinálhatja. Igaz, az újabb változás is mindég szellemi téren kezdődik, azonban mindég elfogulatlan kutatók kisebb részleteredményei a kiindulópontok, amelyekről a későbbi, újabb és újabb generációk tovább építenek. Öntudatával minden tudós saját korában gyökerezik. A művészet már inkább dolgozik intuícióval, s így a jövő sejtelmeinek is jobban kifejezést tud adni. Ez is kifejezi a kor lelkét és hangulatát, a jövő útjait azonban inkább megsejti, mint a tudomány.)⁷³

A XIX. századnak a racionalizmus mellett másik alapvető tulajdonságával, az individualizmussal rövidebben végezhetünk. Jelenti ez a régi társadalmi formák és keretek széttörését és helyébe az atomizált társadalom feltűnését. Erről a folyamatról lásd Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*.⁷⁴ *Gemeinschaft* jelenti azt a közösséget, amelyben az ember különböző kisebb organizmusnak a része. Pl., hogy családban, nemzetségben, céhben vagy nagybirtok szervezésében⁷⁵ telik el élete. Érzi, hogy tagja ezeknek s ennek megfelelően kötelességet érez a maga közösségeinek többi tagja iránt. Ezzel szemben a modern társadalom atomokból áll, akik csak a legszűkebb hozzátartozókkal éreznek valamelyes lelki kapcsolatot. Ahol legteljesebb virágzásra jutott, a bolsevik Oroszország-

72 Alfred Vierkandt: *Gesellschaftslehre. Hauptprobleme der philosophischen Soziologie*. Stuttgart, 1923. Vierkandt-hoz lásd Mályusz: *Visszaemlékezések*, 387. Vierkandtnek nagy hatása volt Hajnal Istvánra is, Mályusz talán legközelebbi szellemi barátjára és harcostársára.

73 Itt Mályusz beszúrása: 13–14. lap. E bekezdés az eredeti szövegben is zárójelben található.

74 Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig, 1887.; Erős: *Populus, plebs, rusticus*.

75 Mályusz: Magyarország a gótika korában. MTA KIK Kt., Ms 6553/2. 1932/3.

ban,⁷⁶ ahol a család is szétporladt, ott csak egyes emberek és ezek összessége, a tömeg maradt meg. Az atomizált társadalom tagjai, az individuumok⁷⁷ idegenül állnak egymással szemben, részvét és kötelességtudat nélkül, egymást idegeneknek tekintik, s csoportjaik többé nem organikus jellegűek, hanem mint a szakszervezetek, vagy fasiszta korporációk, azonos foglalkozású emberek mechanikus csoportjai, amelyeknek az a céljuk, hogy a megélhetést tagjaik számára megkönnyítsék s nekik érdekeik védelmét lehetővé tegyék.

Az egyén, individuum tehát elnyerte a legteljesebb szabadságot. Az individualizmus azt jelenti, hogy politikai, gazdasági és szellemi tekintetben az ember teljesen tetszése szerint cselekedhet. A liberalizmus biztosítja a politikai téren a cselekvés szabadságát, a kapitalista gazdálkodási rend a gazdaságin, a gondolkodás autonómiája pedig a tudomány és a világnézet terén. Mindez nagy előnyöket biztosít; lehetővé teszi az egyes ember érvényesülését, azt, hogy minden erejét, tehetségét kifejtse, ami elképzelhetetlen pl. a középkori társadalomban.

A kép teljességéhez hozzátartozna, hogy részletesen ismertessem, mint fejlődött ki a liberalizmus és kapitalizmus, és hogyan lesznek a XIX. század történetében a leglényegesebb tényezők,⁷⁸ amelyek az egyes államok belső életében és külpolitikájában is döntő szerepet játszanak. Sajnos, erre már nincs idő. Ehelyett: Ruggiero: *Geschichte des Liberalismus in Europa*, 1930, lap.⁷⁹ Dékány,⁸⁰ ugyanő szociológus is. (Ruggiero jó könyv, a liberalizmus szellemi gyökereit, XVIII. századi felfogását részletesen ismerteti, azután a francia, angol, olasz, német liberalizmust, mint az általános liberalizmus történeti formáit. Nem liberális-ellenes – mint nálunk ez ma divat⁸¹ –, mégis elfogulatlanul igyekeznek értékelni.)

76 Mályusz: A vörös emigráció. Mályusz a szegedi előadásainak bevezetésében is világnézetként jelöli meg a bolsevizmust, s az ellene a historizmus jegyében való harcot tekinti egyik fő feladatának. „A kommunista világnézetnek Oroszország határain túli továbbterjedése arra int bennünket, hogy nem szabad közömbösen szemlélőnk, mint csökken egyre jobban korunknak történeti érdeklődése. A közönyösség a bolsevizmus előretörését könnyíti meg, viszont a történeti gondolkodás elmélyítése gátat emel az ázsiai áradattal szemben. A *historizmus* ápolása tehát műveltségünk megvédésével, megőrzésével azonos, és amikor a múltat tanulmányozzuk, akkor a proletár-világnézettel is harcolunk, amely mindent elsepréssel, alacsony színvonalú nivellálással fenyeget.” Mályusz: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál, 467. Hasonló gondolat a 472. oldalon is.

77 A *persona contra individuum* probléma a keresztény perszonalizmus alapvető kérdése volt. Erős Vilmos: *Erkölcs és államrezon. Szekfű Gyula és Jacques Maritain kapcsolata. Világosság* 49 (2008) 9–10. sz. 167–174.

78 Lásd Mályusz: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere; MTA KIK Kt. Ms. 6547/157. 182., passim. A zsidóság negatív szerepével együtt. (Lásd itt a bevezetést.)

79 Itt hiányok vannak az eredeti szövegben, nyilván odavetett jegyzetekről van szó, de azért ezek is beszédesebbek, több szempontból is. Guido de Ruggiero: *The History of European Liberalism*. Oxford, 1927. Mályusz minden bizonnyal a német fordítást olvasta, mivel angolul nem tudott. Erre utal az itt szereplő *Geschichte des Liberalismus* cím is. Ruggiero Benedetto Croce nagy barátja és hí követője volt. Viszonyukhoz lásd *Carteggio Croce–Ruggiero*. A cura di Angela Schinaia – Nunzio Ruggiero. Bologna, 2008.

80 Dékány István. Róla lásd pl. Mályusz: *Visszaemlékezések*, 452–453.

81 Mályusz nyilván leginkább Szekfű Gyula felfogására gondolt, annak lényegi antiliberalizmusára, amelyet látványos tanulmányban vitatott. Szekfű: *Három nemzedék*, valamint Erős: *A Szekfű–Mályusz vita*. Szekfűhöz legújabbán Vilmos Erős: Gyula Szekfű (1883–1955). In: *Bloomsbury History. Theory and Method*. Ed. Stefan Berger. London, 2021.

CONTENTS

STUDIES

József Csermelyi The False Charter of Bishop János Gosztonyi?	189
Miklós Fóti The Danube Captaincy of the <i>Vilayet</i> of Buda in the 16th Century	201
Éva Sz. Simon The Birth of a Borders <i>Sancak</i> – Szigetvár. The Logic of the Development of the Ottoman Civil and Military Administration through the Example of the Donations of the Szigetvár <i>Sancak</i>	221
Sándor Gebei The Enactment of the <i>Pragmatica Sanctio</i> in the Principality of Transylvania	243
Ana Biočić Church and State in 19 th Century Croatia	261
Vilmos Erős History, Philosophy and Anti-Semitism. The 19 th Century's Intellectual History of Elemér Mályusz. Source Publication and Interpretation	273
Ferenc Neuspiller Natural Gas or Sanctions? Italian–Soviet Relations during the Little Cold War	293
IN MEMORIAM	
Zoltán Kaposi István Orosz (1935–2024)	315

E számunk szerzői

Ana Biočić, segédprofesszor, Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet [Zágrábi Egyetem, Katolikus Teológiai Kar] ● Csermelyi József, levéltáros, Evangélikus Országos Levéltár ● Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Középkori, Kora újkori Magyar Történelmi és Segédtudományi nem önálló Tanszék ● Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Kaposi Zoltán, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar ● Gebei Sándor, professor emeritus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történelmi Tanszék ● Neuspiller Ferenc, történész ● Sz. Simon Éva, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

(HUN-REN BTK TTI = HUN-REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009

2 4 0 0 2